

**Оксана Федотова,**

д-р іст. наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв

## **Становлення ідеологічного контролю над творами друку в УСРР у 1919–1924 рр.**

Статтю присвячено започаткуванню в Україні радянської цензури творів друку. Автор досліджує процес розгортання ідеологічного контролю друкованого слова на початку 1920-х рр. Особливу увагу приділено обмеженню друкованої продукції у бібліотечній та книготорговельній сферах.

**К л ю ч о в і с л о в а:** радянська цензура, Головліт, ідеологічний контроль книжкових ресурсів у бібліотечній та книготорговельних сферах, спецсхови, спецфонди.

**З** моменту утвердження у січні 1919 р. в Україні комуністичного режиму з'явилася серія директив радянського уряду, якими зумовлювалися суттєві зміни і новації у книжковій сфері. Одним із перших офіційних документів стала постанова Наркомосу УСРР «Про реквізицію бібліотек», згідно з якою уся друкована продукція в Україні терміново мала бути передана у державну власність. Конфіскована література надходила до бібліотечного відділу НКО, або до його регіональних підрозділів.

Наступного року В. І. Ленін підписав декрет про централізацію бібліотечної справи. За втілення означеної директиви у життя відповідала Центральна міжвідомча бібліотечна комісія (ЦБК), яка опікувалася перерозподілом бібліотечних ресурсів та проведенням реквізиції книг із приватних книгарень у державний фонд. Процедура перерозподілу наявних творів друку регламентувалася «Положенням про спеціальні бібліотеки» від 14 грудня 1920 р., відповідно до якого література «не за спеціальністю» вилучалася з бібліотек і передавалася до Бібліотечного колектора [15].

Наприкінці 1920 р. при НКО організовується Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіта), покликанням якого стала координація політпропаганди між відомствами. Серед інших функцій означене відомство також реалізувало цензуру друку. Показово, що від початку свого створення воно досить тісно співробітничало з Державним політичним управлінням (ДПУ), у структурі якого на той час вже діяли цензурний підрозділ та відділ військово-політичної цензури.

У світлі нових вимог 1921 р. «Положенням про пропагандистський відділ Головного політико-освітнього управління» завдання бібліотечного відділу були докорінно змінені та розширені. Під

егідою «пристосування бібліотек для потреб комуністичної освіти» відтепер він здійснював вилучення ворожих і застарілих видань [15]. Перерозподіл літератури набув ідеологічного забарвлення.

Вилучення «шкідливих» видань з бібліотечних фондів поступово набирало розмаху, про що свідчить телеграма заступника начальника УКРПУР (Політичного управління Реввійськради РСФРР в Україні) Орлинського та начальника Головполітосвіти Романова до ЦК КП(б)У. У документі наголошується, що у сільських та міських бібліотеках зустрічається антирадянська література, зокрема «монархістська, сіоністська, петлюрівська», тому чиновники пропонують створити спеціальну комісію з представників Пуокра (Політуправління Київського округу), Губкому та органів Головполітосвіти для об'їзду і обстеження бібліотечних установ [17, арк. 160]. Характерно, що надалі обстеження стали регулярною формою цензури.

Ідеологічний контроль книжкових ресурсів значно посилювався після рішення Політбюро ЦК РКП(б) від 22 березня 1922 р., адже всі цензурні напрями роботи тепер мали здійснюватися під егідою Народного комісаріату освіти. 6 червня 1922 р. було створено основний цензурний комітет – Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), яке протягом усього радянського періоду реалізувало нагляд за духовним життям суспільства. Функціональні обов'язки цього відомства окреслювалися «Положенням про Головліт». Вони включали: попередній перегляд усіх призначених до опублікування або розповсюдження рукописних та друкованих творів; надання дозволу на право випуску окремих періодичних і неперіодичних видань; підготовку списків документів, заборонених до продажу й

розповсюдження; видання правил, розпоряджень та інструкцій у справах друку, видавництва, друкарень, бібліотек і книжкових магазинів.

В тодішніх умовах бібліотека розглядалася більшовицькою владою як важливий осередок ідеологічної боротьби, про що свідчать тези доповіді уповноваженого представника Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу Я. Цируля під назвою «Більш уваги бібліотеці», датовані 1922 р. У них, зокрема, зазначалося: «Культурний фронт вважається у нас третім фронтом. На цьому фронті є ділянка, далеко не третя за своїм значенням, на якій не все йде зовсім благополучно... Ця ділянка – наші бібліотеки. У боротьбі з натиском буржуазної ідеології ми своєчасно звернули увагу на стан нашого книжкового ринку, вжили заходів щодо заповнення його нашою літературою. Ми зробили далеко не все, але ми досягли деяких результатів... Управлінням в справах друку було зроблено обстеження бібліотек з метою вилучення звітної шкідливої літератури. Починання хороше. Не знаю лише чи доведена ця робота до кінця чи ні. Але цього замало. Недостатньо вилучати з бібліотек шкідливу літературу. Треба поповнювати їх корисною... Важливо, щоб бібліотекар був цілком нашою людиною. Треба посилити склад бібліотечних працівників партійними або хоча б комсомольськими силами. Треба вичистити звітні усілякий шкідливий елемент, що веде антирадянську роботу...» [16, арк. 35–36].

Отже, бібліотеки мали повністю відповідати ідеологічним вимогам часу. Окремою і досить значущою ділянкою цензурного контролю була також сфера книгопродажу. Про опіку цієї галузі з боку органів контролю свідчить телеграма в ЦК КП(б)У заступника завідувача Агітпропом ЦК Діманштейна та завідувача політвідділом друку Савіна від 17 серпня 1922 р., у якій повідомлялося про те, що у книжкових магазинах, на ринку з'явилася різного роду бульварна література та брошури низькопробного характеру, які мають широке розповсюдження. Вважаючи подальше поширення такої літератури за неприпустиме, Агітпроп ЦК просив вжити рішучих заходів щодо її вилучення [18, арк. 25].

У відповідь на таке звернення побачив світ циркулярний лист під № 370, завізований секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, де констатовалося: «Наступ буржуазії, що розвивається в галузі друкованого слова, вимагає від партії надзвичайної пильності. Легальним і нелегальним способом буржуазія домагається можливості здійснити свободу

друку та розповсюдження антикомуністичної і антирадянської літератури. Проникає закордонна контрреволюційна література. Приватним видавництвам вдається, завдяки недостатній пильності партійних організацій, видати антикомуністичну і антирадянську літературу.

З'являється також «пінкертонівська література». Разом з тим, випущені різноманітними установами та громадськими організаціями періодичні і неперіодичні видання, часто-густо знаходяться поза належного контролю, наповнюються творами, які цілком або частково, є чужими пролетарській психології, а іноді і ворожими комунізму» [21, арк. 26].

З метою усунення наведених фактів пропонувалося:

- активізувати роботу політвідділів друку при парткомах за рахунок їх поповнення кваліфікованими співробітниками;
- відрядити необхідних працівників до місцевих відділень Центрального управління у справах друку;
- встановити способи перевірки на місцевому ринку усієї літератури, що з'являється, із «сворим переслідуванням видань підпільних і явочних»;
- забезпечити обов'язкову участь партійців у редколегіях із повною відповідальністю за якість змістовного наповнення матеріалів, які готуються до друку;
- посилити склад редакційного апарату радянсько-партійних органів;
- зобов'язати відповідальних осіб – керівників радянських і громадських установ брати участь у радянсько-партійній пресі;
- відстежувати випадки «ухилення в бік буржуазної ідеології видань»; особливу увагу звертати на «ідейний контроль за літературою українською мовою, що часто проводить дрібно-буржуазні і націоналістичні погляди»;
- подбати про організацію розповсюдження радянсько-партійної преси українською мовою, «аби протидіяти розвитку куркульської ідеології»;
- ставити на обговорення парткомів доповіді про стан друкованого слова;
- періодично інформувати ЦК КП(б)У про здійснені заходи [21].

Під особливим наглядом органів цензури перебували також приватні видавництва. На початку 20-х рр. були вироблені нові форми їх контролю: починаючи від перегляду рукописів і гранок до за-

борони продажу видрукованої літератури, повного вилучення тиражу шкідливих творів і примусового закриття видавництв. Про пильну увагу до їх діяльності свідчить циркуляр завідувача Агітпропом ЦК до Агітпропів губкомів ЦК КП(б)У від 1922 р., у якому висловлена пропозиція повідомити назви і надати характеристики усіх існуючих у губерніях приватних видавництв. Крім того, уповноважені особи мали терміново інформувати про випадки розповсюдження на місцях «антирадянського друку» та вжити заходи по боротьбі з цією літературою [20, арк. 31].

Зрозуміло, що книжкова продукція таких приватних українських видавництв, як «Час», «Гроно», «Слово», «Сяйво» та інших одразу ж отримала клеймо націоналістичної та контрреволюційної. Активно вилучалася також література, видрукована низкою спільних видавництв.

На цей період припадає запровадження так званих чисток бібліотек та книгарень, наслідком яких досить часто ставало знищення небажаних творів друку. З березневого листа 1923 р. до ЦУД (Центрального управління в справах друку) завідувачки Єкатеринославським губвідділом А. Колупаєвої дізнаємося про виявлену ініціативу щодо вилучення з бібліотек, магазинів і колекторів усього «книжкового мотлоху, окрім навчальної і наукової літератури». Слід зазначити, що дописувачка просить надіслати список заборонених підручників як шкідливих матеріалів, що підлягають знищенню [4, арк. 66].

У наступному листі А. Колупаєва інформує ЦУД про результати «червневого очищення» по згаданому губвідділу. Зокрема, повідомлялося, що з 38 книжкових магазинів міста було вилучено десятки тисяч різної літератури українською та російською мовами. Очистка книгарень тривала паралельно з очисткою бібліотек і провадилася силами 20 уповноважених від міськради та 15 представників від губміліції. Що характерно, вилучення літератури здійснювалося на підставі самостійно прийнятого рішення – шляхом перегляду інвентарних книг (список вилучених творів для затвердження додавався окремо). Дописувачка просила інструкцій щодо поведеного поза інструкціями центру «спільного вилучення» з бібліотеки сільбудинку, оскільки там містилися твори «контрреволюційного змісту», які поширювалися по повітах. Усього вилучили 1200 видань, з яких 1178 – ідеологічно шкідливої тематики по 10–20 примірників кожен [5, арк. 67].

На запит Колупаєвої з центру надійшла відверта

за своїм цинізмом відповідь начальника ЦУД УСРР Сови-Степняка: «Вилучену літературу здати на Державні паперові фабрики на переробку (всі вилучені твори друку, що знаходяться на складі). За погодженням з ДПУ здати Держорганам для переробки з метою аби виручені від переробки суми зараховувалися у дохід казни» [6, арк. 69].

Згодом описані вище кампанії набули такої регулярності, що кількість конфіскованої літератури стала вимірюватися тисячами пудів утилізованих книг. У контексті ідеологічної боротьби чимало цінної літератури було безпідставно знищено, що суттєво вплинуло на стан книжкових ресурсів республіки. Систематичні чистки та ідеологічні обмеження призвели до суттєвого зменшення загального масиву друкованих видань.

Видання, що вилучалися, слід було десь зберігати. Тому можна сказати, що чистки стали однією з передумов запровадження спецховів та спефондів, до яких передавалися ідеологічно шкідливі та ворожі книги. Зауважимо, що упродовж 1923–1924 рр. було розроблено порядок їх вилучення, зберігання й використання. Так, у листі ЦУД від 1923 р. до місцевої губуправи йшлося про те, що «шкідлива література, яка має історичну чи науково-дослідну цінність, відбирається із загальної вилученої маси та здається до центральної бібліотеки, де вона зберігається в окремих шафах спеціально для потреб науково-дослідної роботи» [7, арк. 140].

Уся цензурна робота чітко контролювалася державно-партійними органами, про що свідчить, наприклад, протокол засідання Комісії по боротьбі з дрібнобуржуазною ідеологією від 31 січня 1923 р., присвяченого питанням роботи ЦУД. Цей документ містить цілу низку приписів:

1) Запропонувати ЦУД обрати «більш тверду лінію» стосовно до нерадянської книги та «загострити формулювання заходів по боротьбі з нерадянським друком».

2) Розширити функції ЦУД у галузі політичного контролю книжкового ринку і бібліотек, підтвердити необхідність проходження через цензуру видань усіх видавництв, крім партійних.

3) З метою нагляду за ввезенням закордонної літератури визнати необхідним організацію спеціальних контрольних пунктів ЦУД при митницях; виробити положення про ввезення закордонної літератури (російською, єврейською, польською і українською мовами) і надати на затвердження Комісії.

4) Подати на ухвалення Політбюро розпоря-

дження про заборону місцевим органам давати дозвіл на видання релігійної літератури.

5) Доручити наркому освіти Затонському і начальнику ЦУД Кулику переглянути список літератури українською мовою, що підлягає вилученню.

6) Розробити циркуляр про боротьбу з ринковою літературою.

7) Внести пропозицію щодо надання на перегляд членам Комісії найбільш цікавих зразків видань приватних видавництв [14, арк. 26].

Ефективність роботи згаданої комісії засвідчує такий факт: протягом 1923 р. на всіх митницях були створені спеціальні контрольні пункти ЦУД, співробітники яких за спеціальними списками відстежували всі ідеологічно шкідливі твори.

Чіткі роз'яснення з приводу проведення процедури вилучення ворожих видань містяться і у постанові РНК УСРР від 16 березня 1923 р. «Про конфіскацію належних до вилучення із продажу й поширення творів друку», підписаній головою РНК Х. Раковським, уповноваженим Управправами РНК Солодубом та секретарем РНК Стрелковим. Цей циркуляр з'явився як доповнення до декрету 1921 р. «Про порядок реквізиції та конфіскації майна приватних осіб і товариств». Він регламентував процедуру конфіскації та вилучення видань, а саме:

«1) Усі твори друку, заборонені ЦУД до продажу і розповсюдження, підлягають конфіскації, якщо вони знаходяться у торговельних приміщеннях, розподільниках, бібліотеках, читальнях, а також на складах, які належать приватним особам та установам.

Примітка: Окремі примірники, що знаходяться у володінні приватних осіб, вилучаються у тому випадку, коли є підстави припускати, що вони зберігаються з протизаконною метою.

2) Центральне Управління в Справах Друку зобов'язане здавати 30 примірників кожного конфіскованого видання в УКП для розповсюдження по фундаментальних бібліотеках СРСР.

3) Конфісковані твори друку надходять в розпорядження ЦУД. Суми, виручені від переробки знищених ЦУ в Справах Друку друкованих творів, що належать Держвидаву, надходять на посилення коштів Держвидаву, а виручені від переробки конфіскованої літератури, що належить іншим господарствам, приватним особам чи громадським установам, надходять в дохід казни.

Примітка: Твори друку, що підлягають вилученню та знаходяться на складах Держорганів, мають у встановлений ЦУД(ом) термін, за згодою з

Держполітуправлінням, передаватися безпосередньо держорганізаціями для переробки на державні паперові фабрики» [12, арк. 92].

Наведений документ значною мірою активізував процес організації спецховів та спецфондів. До 1923 р. спецхови створювалися переважно в бібліотеках та архівах зусиллями РНК і планувалися здебільшого для матеріалів, у яких фігурували відомості, що становили державну таємницю, та задля збереження антирадянських видань. Починаючи з 1923 р., керівництво ними переходить до структур НКО – Головліту й Головполітосвіти. З метою успішного проведення культурної революції ГПО вирішила використовувати спецхови, спираючись у процесі здійснення чисток на Головліт, тісно пов'язаний із Політвідділом ДПУ. З цього часу спецхов стає масовим явищем, оскільки використовується як засіб цензури та знаряддя впровадження у життя культурної революції [19].

Важливою віхою у створенні спецфондів стало урядове звернення 19 вересня 1924 р. до всіх бібліотечних установ про необхідність термінового відокремлення й опечатання контрреволюційних та релігійних творів. Згаданий документ суттєво вплинув на процес організації місцевих спецховів. Розпочалося конкретне вилучення з фондів усіх типів і видів «ворожих» видань із наступною розробкою методики щодо їх заборони.

На місцях також почали порушувати питання щодо надання центральними органами цензури узагальнених списків видань, які підлягали вилученню. Перші списки, складені ЦУД, «грішили» суттєвими прогалинами. Це значно ускладнювало роботу губернських управлінь у справах друку, які часом вимушені були діяти на власний розсуд. Проте, підготувати вичерпні проскрипційні матеріали на той час було досить складно, адже органи радянської цензури проходили на етап свого становлення.

Таким чином, можна зробити висновок, що увага радянської влади в УСРР протягом 1919–1924 рр. була зосереджена на організації всебічного нагляду за духовним життям суспільства. Практично одразу після встановлення в Україні більшовицької диктатури було взято під контроль бібліотечну, книготорговельну та видавничу справу. У першій половині 1920-х рр. виробляються основні форми і методи обмеження творів друку, що знайшло своє втілення у здійсненні перерозподілу книжкових ресурсів республіки; організації спецховів і спецфондів; проведенні бібліотечних чисток та обстежень; спробах підготовки перших проск-

рипційних списків; нагляді за ввезенням творів друку з закордону. Означені заходи великою мірою вплинули на організацію роботи органів контролю у подальшому.

### Список використаних джерел

1. *Бабюх В. А.* Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Бабюх. – К., 2007. – 23с.
2. *Дубровіна Л. А.* Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України. НБУВ ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 335 с.
3. *Кручек О. А.* Ідеологічне підґрунтя більшовицької культурної політики в Україні в 1920–1923 рр. / О. А. Кручек // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2010. – Вип. 17. – С. 55–61.
4. Лист завідувачі Єкатеринославським губвідділом А. Колупаєвої (березень 1923 р.) до ЦУД. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 929, арк. 66.
5. Лист завідувачі Єкатеринославським губвідділом А. Колупаєвої (червень 1923 р.) до ЦУД. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 929, арк. 67.
6. Лист начальника ЦУД УСРР Сиви-Степняка до Єкатеринославського губвідділу Управління в справах друку. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 929, арк. 69.
7. Лист Центрального управління в справах друку УСРР до місцевої губуправи за 1923 р. про відокремлення цінної літератури та її зберігання. – ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 969, арк. 140.
8. *Масненко В.* Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика / Віталій Масненко // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90.
9. *Новохатько Л. М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Л. М. Новохатько. – К. : Стило, 1998. – 320 с.
10. *Очеретяню В. І.* Загратована думка: [Етапи, форми і методи обмеження інтелект. свободи в Україні] / В. І. Очеретяню / Ін-т історії України НАН України. Голов. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабілітовані історією». – К. : Рід. край, 2000. – 150, [1] с.
11. *Очеретяню В.* Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки / Віктор Очеретяню // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 128 – 141.
12. Постанова РНК УСРР від 16 березня 1923 р. «Про конфіскації належних до вилучення із продажу й поширення творів друку». – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1775, арк. 92.
13. Про висновки Гублітів у справі вилучення з літератури книжок // Бюлетень НКО. – 1925. – Ч. 5 (10). – С. 17.
14. Протокол № 5 засідання Комісії по боротьбі з дрібно-буржуазною ідеологією від 31 січня 1923 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1642, арк. 26.
15. Сборник постановлений и распоряжений Центральной библиотечной комиссии. – М., 1921. – Вып. 1. – 84 с.
16. Тези доповіді Яна Цируля «Більш уваги бібліотеці» від 1922 р. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1485, арк. 35–37.
17. Телеграма в ЦК КПУ заступника начальника УКРПУР Орлинського та начальника Політосвіти Романова від 1921 р. про необхідність обстеження бібліотек. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 757, арк. 160.
18. Телеграма завідувача Агітпропом ЦК Діманштейна та завідувача політвідділом друку Савіна від 17 серпня 1922 р. про вилучення бульварної літератури. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1515, арк. 25.
19. *Федотова О. О.* Політична цензура друкованих видань в УСРР – УРСР (1917–1990 рр.) : монографія / О. О. Федотова. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.
20. Циркулярний лист Агітпропом Губкомів ЦК КП(б)У від 1922 р. про надання відомостей щодо приватних видавництв. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1515, арк. 31.
21. Циркулярний лист ЦК КП(б)У № 370 про забезпечення контролю в галузі друкованого слова. – ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 1515, арк. 26.
22. *Шаповал Ю.* Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета / Юрій Шаповал // Бахмутський шлях. – 2001. – № 1–2. – С. 84–110.

Стаття надійшла до редакції 15.12. 2016 р.

#### Oksana Fedotova,

Doctor of Historical Sciences, Professor of Kyiv National University of Culture and Arts

#### TO THE BEGINNING OF FORMATION IN THE UKRAINIAN SSR OF IDEOLOGICAL CONTROL OVER PRINTED ISSUES (1919–1924)

The article is devoted to the beginning of the creation in Ukraine of Soviet censorship of printed works. The author shows the process of deployment of ideological control of book resources of the republic in the early 1920s. Particular attention is paid to limiting of printed materials in the library and book trade spheres.

**Keywords:** soviet censorship, printed works, ideological control, book resources, limiting of printed materials, library and book trade spheres.